

УДК 070:341.3(477)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2023.29.300644>

ФІКСАЦІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ДОСВІД УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ

Аліна Червінчук,

старший викладач кафедри журналістики, реклами та медіакомунікацій
факультету журналістики, реклами та видавничої справи
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
e-mail: alinachervinchuk@gmail.com

У статті підкреслено, що журналісти відіграють важливу роль у процесі фіксації воєнних злочинів та у подальшому опрацюванні зібраного матеріалу для репрезентації в конкретних жанрових форматах, доступних для сприймання аудиторією. Висвітлення воєнних злочинів російських військових, з одного боку, проблематизує кровопролитну російсько-українську війну, відображаючи той трагічний досвід, який наразі проживає українське суспільство, та водночас – фіксує доказову базу щодо ігнорування РФ міжнародних конвенцій, зокрема загальних правил та звичаїв ведення війни, а також у контексті захисту цивільного населення під час війни, поведіння з військовополоненими тощо. Ця проблема потребує фіксації, осмислення, оцінювання, актуалізації та пояснення як для української аудиторії, так і світової спільноти, чим пояснюється професійний інтерес з боку українських та закордонних журналістів, швидке зростання кількості публікацій на цю тему.

Підкреслено, що журналісти повинні мати спеціальну підготовку, тобто базове уявлення про Міжнародне гуманітарне право, міжнародні конвенції, а також вільно орієнтуватися в рекомендаціях щодо висвітлення історій постраждалих та загиблих від воєнних злочинів.

Ключові слова: воєнні злочини, російсько-українська війна, журналістика, мас-медіа, постраждалі.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми та її зв'язок із науковими і практичними завданнями.

Репрезентування історій постраждалих (історій про загиблих) від воєнних злочинів потребує попередньої спеціальної підготовки журналістів, відтак пріоритетним є дотримання журналістами рекомендацій під час безпосереднього спілкування з героями чи їх родичами. Професійні комуніканти повинні керуватися вимогами щодо фіксації та збору доказової бази про воєнні злочини, рекомендаціями щодо висвітлення історій потерпілих, підтримці яких є повага до травматичного досвіду героїв, убез-

печення героя від потенційних загроз. Науковий інтерес пояснюється необхідністю дослідження специфіки роботи журналістів у контексті висвітлення воєнних злочинів, враховуючи відсутність системних, ґрунтовних праць з позиції журналістикознавчої науки, сталого концептуального осмислення цієї теми у науковому дискурсі.

Об'єкт дослідження – журналістські матеріали в українських ЗМІ про воєнні злочини російської армії на території України. Предмет дослідження – специфіка репрезентації воєнних злочинів російської армії на території України професійними комунікантами, підходи до висвітлення історій постраждалих та рівень дотримання рекомендацій щодо журналістської роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зауважимо, що серйозну увагу проблемі воєнних злочинів приділяють фахівці з міжнародного права, адже для початку важливо запропонувати трактування цього феномену, роз'яснити, класифікувати, вибудувати його концептуальне бачення, зокрема на прикладі російсько-української війни. Також відзначимо, що теоретичне та емпіричне осмислення цієї проблеми в контексті журналістикознавства тільки починає формуватися (переважно на конкретному матеріалі), тому дослідження системного характеру відсутні, здебільшого спостерігаємо конкретний експертний аналіз актуалізованої теми або дотичних до цієї теми аспектів; такі наукові роботи передусім оцінюють вже реалізовані журналістські практики на тему війни, що, звісно, сприятиме поступовому формуванню такого системного, панорамного бачення щодо специфіки роботи журналістів при висвітленні воєнних злочинів.

Тож в межах цієї статті ми передусім опираємося на рекомендації щодо роботи журналістів у контексті фіксації воєнних злочинів, висвітлення їх наслідків та історій постраждалих. Зокрема, важливим теоретичним підґрунтям для журналістської роботи можуть стати загальні принципи та норми Міжнародного гуманітарного права, міжнародні конвенції тощо; вимоги, викладені у Посібнику для журналістів зі збору та фіксації інформації про міжнародні злочини; рекомендації від українських та закордонних журналістів-практиків, які мають досвід фіксації та репрезентації воєнних злочинів як на території України, так і інших збройних конфліктів. Також важливим внеском у розуміння цієї теми є рекомендації щодо висвітлення загибелі людей під час війни, які були сформовані Комісією з журналістської етики.

Відзначимо, що хоч і дотичними до теми нашого дослідження, але важливими з позиції репрезентації наслідків війни, травматичного досвіду безпосередніх учасників, історій постраждалих та інформації про загиблих, вважаємо роботи П. Дворянин «Сенситивне інтерв'ю: переживання колективної травми війни», Л. Лисенко «Криза етики візуальної репрезентації війни (вимір фотографії)» тощо.

Мета дослідження.

Мета наукової статті – розглянувши рекомендації щодо журналістської роботи в контексті репрезентації воєнних злочинів, віднайти приклади журналістських матеріалів та визначити специфіку журналістської роботи в межах актуалізованої теми, а саме рівень дотримання окреслених рекомендацій. Реалізація мети передбачає розгляд прикладів окремих журналістських матеріалів про воєнні злочини в Україні з наміром продемонструвати, яким чином журналісти як професійні комуніканти здійснюють фіксацію, осмислюють та репрезентують скоєні російськими військовими воєнні злочини, відображають наслідки російсько-української війни, таким чином формуючи уявлення про події як в українській, так і світовій спільноті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Пріоритетною для журналістів на етапі «до» безпосередньої роботи в межах цієї теми, – є попередня спеціальна підготовка, що забезпечить базове розуміння загальних норм і принципів Міжнародного гуманітарного права, міжнародного звичаєвого права та орієнтування у відповідних міжнародних конвенціях, підписаних державами-учасницями, а також – загальне уявлення про Міжнародне кримінальне правосуддя.

Зокрема, загальне уявлення про Міжнародне гуманітарне право дозволить чітко ідентифікувати статус усіх учасників міжнародного збройного конфлікту, тобто комбатанта та некомбатанта, усвідомлювати «правила» ведення війни та що саме вважається порушенням законів та звичаїв війни, орієнтуватися в термінології, що також є дуже важливим в контексті фіксації та подальшої репрезентації наслідків бойових дій, зокрема воєнних злочинів. До прикладу, з погляду термінологічного апарату, яким послуговується журналіст, то варто розмежовувати поняття «військовий злочин» («стосується несення військової служби» [21]) та «воєнний злочин» («свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни» [21]), щоб не формувати в аудиторії викривлене уявлення щодо предмету розмови. Також у межах цього питання зазначимо, що журналістам важливо враховувати те, що «воєнні злочини» є одним із видів міжнародних злочинів, тому варто розмежовувати з іншими видами міжнародних злочинів (геноцидом, злочинами проти людяності).

Журналістові варто чітко усвідомити свій статус та свою роль у фіксації воєнних злочинів, подальшій обробці зібраного матеріалу та репрезентації до уваги аудиторії. Журналісти можуть зібрати корисну інформацію (докази) для судових процесів (за умови достовірності зібраної інформації), але й водночас можуть, зафіксувавши конкретні докази, використати віднайдений матеріал для власних журналістських публікацій, таким чином актуалізувавши проблему наслідків збройної агресії рф на території України. Тож фахівці таким чином окреслюють основні наміри документування воєнних злочинів із позиції журналістів: зафіксувати факт та залишити його в історії; використати як інструмент для притягнення до відповідальності винних та

забезпечення правосуддя; адаптувати отриману інформацію для журналістського матеріалу [26]. Інформація, яку віднаходять та опрацьовують журналісти, може слугувати доказами конкретних воєнних злочинів, адже – це зображення або відео; свідчення (тих, хто вижив, або був свідком); речові докази (фрагменти зброї або гільзи); документи (підписаний лист); висновки експертів (наприклад, судово-медичний аналіз фотографії з метою отримання доказових даних, що можуть бути виявлені на її основі) [18, 30].

Також згідно з рекомендаціями, викладеними у Посібнику для журналістів зі збору та фіксації інформації про міжнародні злочини, ключовими елементами, які визначають допустимість зібраної інформації є: належність (доводить або ставить під сумнів факти); достовірність (правдоподібність інформації на основі її верифікації, автентичності та доказової цінності); відсутність впливу на неупередженість (питання журналіста не повинні впливати на особу, яка розповідає про суть злочину) [18, 30].

Фіксація воєнних злочинів. На етапі «до» фіксації воєнних злочинів фахівці рекомендують: попередньо з'ясувати контекст (зрозуміти, що саме відбувалося на певній території, як себе поводити мешканці під час цих подій); переконатися у надійності попередньої інформації, і для цього варто співпрацювати з первинними документаторами, правоохоронними та офіційними службами, які вже працювали на цій території [26].

На етапі «під час» фіксації воєнних злочинів фахівці рекомендують: мінімізувати можливу шкоду для жителів, які постраждали, зокрема повторно не опитувати людей, які вже надавали свідчення [26] (з метою убезпечення від ретравматизації). Всі інтерв'ю варто проводити за наявності інформованої згоди (проінформувати про мету інтерв'ю, використання записів, добровільну участь без грошової компенсації тощо).

Під час інтерв'ювання свідків/очевидців/постраждалих від воєнних злочинів варто керуватися професійними рекомендаціями, зокрема не формулювати питання таким чином, щоб це потенційно могло би вплинути на відповіді інтерв'ююваного. Журналіст передусім повинен піклуватися про безпеку героя, що полягає у дотриманні базового правила, – «не нашкодити» [24], адже некоректна поведінка журналіста може мати серйозні наслідки для інтерв'ююваного (ретравматизація, розвиток ПТСР чи інших негативних наслідків для психоемоційного стану; погіршення якості життя тощо).

Екпертка Г. Кук окреслила принципи, яких варто дотримуватися журналістові під час інтерв'ю: пріоритетність інтересів травмованої людини; інформована згода та її зворотність; компетентне втручання; конфіденційність та анонімність; необхідний й достатній обсяг інформації (відсутність натуралізації); неупереджене й недискримінаційне висвітлення (враховувати гендерно-чутливий підхід); суспільна значущість інформації [25]. Також вона зацентувала увагу на деталях, які можуть порушити приватність: обставини, наявність свідків, ведення репортажу з певної місцевості, зазначення напрямку, звідки було евакуйовано жертв, інші персональні деталі тощо [25].

На етапі «після» фіксації журналістам варто відштовхуватися від визначених комунікаційних намірів (а також запланованих комунікаційних ефектів), яких вони планують досягти: проінформувати чи вплинути на емоції аудиторії (актуалізувати проблему чи шокувати). Однак все ж у разі висвітлення смертельних випадків журналістам варто опиратися на конкретні рекомендації, відтак Комісія з журналістської етики сформувала такі: констатуйте факти та подавайте контекст; використовуйте належну лексику (замість «трупів» необхідно використовувати «тіла», «загиблі люди»); уникайте емоційної лексики, сенсаційності та клікбейту в заголовках; ставтеся з повагою до загиблої людини (не подавайте каліцтва, поранення, відсутність одягу великим планом) [20].

Автори Посібника журналіста з розслідування воєнних злочинів рекомендують журналістам враховувати такі рекомендації: підготуйтеся до можливого стресового стану джерела (і свого власного); вивчіть контекст; сприймайте кожну історію як унікальну; намагайтеся не змішувати власний досвід з досвідом героїв; усвідомлюйте роль травми в спогадах; подбайте про безпеку вашого джерела; надавайте героям контроль над ситуацією [19].

Досвід репрезентації воєнних злочинів. Розглянемо на конкретних прикладах специфіку роботи журналістів у контексті репрезентації воєнних злочинів російської армії на території України.

Поширеними прикладами порушень є вживання професійними комунікантами некоректної термінології. До прикладу, найчастіше журналісти використовують термін «військові злочини» у контексті дій російської армії на території України, маючи на увазі якраз «порушення законів і звичаїв війни»: «Україна має докази 109 тисяч російських військових злочинів і має намір переслідувати по суду кожен інцидент» [9], «Про необхідність притягнення до відповідальності винних у скоєнні військових злочинів – від безпосередніх виконавців до вищого військово-політичного керівництва Росії – активно обговорюється як в Україні, так і в світі» [3], «Покарання росії за військові злочини: у ЄС розповіли, яку допомогу надають Україні» [17] тощо.

У журналістських матеріалах також простежуються порушення вимог щодо інтерв'ювання постраждалих від воєнних злочинів та щодо оприлюднення таких історій. До прикладу, у матеріалі «Згвалтована окупантами РФ українка вперше розповіла про пережитий жах» [15] авторкою дотримано принцип анонімності, проте не конфіденційності, адже висвітлюються обставини, місцеперебування, відстежується певна хронологія подій, тож такі деталі все ж надають можливість ідентифікувати героїню. У журналістському матеріалі «Російські солдати згвалтували мене та вбили мого чоловіка» [12] виклад історії характеризується надмірною деталізацією, натуралізацією подій; право постраждалої на конфіденційність не було дотримано (зокрема, фото були зроблені безпосередньо в помешканні героїні, а також окреслено місце проживання). Враховуючи, що слідство триває, винуватців у скоєних діях щодо постраждалих ще не було віднайдено та відповідно не було

притягнуто до відповідальності, такі матеріали можуть нести потенційну небезпеку для героїнь обидвох матеріалів, адже інформація з публікацій надає можливість їх ідентифікувати.

Окреслимо приклади взірцевих практик журналістської роботи під час фіксації, осмислення та репрезентації воєнних злочинів. До прикладу, видання «Ukrainer» доволі активно актуалізує цю тему з різних ракурсів, намагається розкрити проблему воєнних злочинів російських військових об'ємно, панорамно, тому матеріали характеризуються широкими тематичними орієнтирами: екологічні наслідки воєнних злочинів російської армії [13, 14], культурні наслідки воєнних злочинів російської армії [11], примусова депортація українського населення, нав'язування російської культури [4, 16, 23], загальний огляд порушень міжнародних конвенцій з боку РФ [22] тощо. Відзначимо, що автори цих матеріалів, які здебільшого оприлюднюються у рубриці «Злочини Росії», намагаються забезпечити контекст подій, використовують історичні екскурси (як-от в матеріалах про депортацію), послуговуються експертними думками, наводять у якості аргументів документи, що підтверджують наведену інформацію, відтак здебільшого реалізують власні авторські наміри, використовуючи потенціал аналітичних жанрів; і в цілому робота журналістів характеризується виваженим, ґрунтовним аналізом конкретної теми.

Журналісти видання «Радіо Свобода» також часто звертаються до розкриття теми воєнних злочинів, найчастіше все ж послуговуючись жанром інтерв'ю з метою репрезентувати досвід конкретних людей і на прикладі цих історій продемонструвати, якою є поведінка ворога, яким є ставлення щодо цивільних осіб, військово-полонених тощо. Здебільшого у матеріалах герої, очевидці подій розповідають: про воєнні злочини російської армії в умовах окупаційного режиму на захоплених територіях [6, 8], досвід перебування героїв в російському полоні [1, 7], російську фільтраційну систему на тимчасово окупованих територіях [2, 5] тощо.

Також серед віднайдених матеріалів про воєнні злочини звернемо увагу на спецпроект журналістів, в межах якого комунікаційним наміром авторів було розлого розкрити досвід перебування в окупації жителів Бучі (на прикладі історій жителів одного з будинків). У публікації «Банальність бруталності. Тридцять три дні окупації у будинку №17, Буча, Україна» оприлюднили листування з Telegram-чату, яким користувалися 88 мешканців однієї багатоповерхівки у Бучі – «будинку №17» [10], фото та відеоматеріали (авторські та надані героями), додали конкретні історії жителів цього будинку, систематизувавши зібраний матеріал та вибудувавши за хронологічним принципом із метою забезпечити поступове розгортання цієї історії. Виклад не характеризується емоційністю, сенсаційністю, не простежується суб'єктивність журналістів, наміри авторів вплинути на специфіку розкриття цієї історії, що цілком можна вважати взірцевим прикладом журналістської роботи у межах цієї теми (за винятком житого журналістами терміну «трупи» щодо загиблих).

Висновки та перспективи дослідження.

Розглянувши журналістські матеріали про воєнні злочини російської армії на території України, ми окреслили поширені порушення, що простежуються в журналістській роботі (здебільшого журналісти використовують некоректну термінологію, вдаються до натуралістичного відображення суті злочинів, подають деталі, які можуть допомогти ідентифікувати особи постраждалих тощо). Також ми відзначили приклади журналістських практик, які, на наше переконання, цілком відповідають вимогам, відтак формують широке, панорамне уявлення про наслідки воєнних злочинів російських військових для українського суспільства; у таких публікаціях журналісти забезпечують розуміння контексту, використовують історичні екскурси, залучають експертів, послуговуються базовими знаннями Міжнародного гуманітарного права для роз'яснення суті воєнних злочинів тощо. У наступних дослідженнях вважаємо доцільним сфокусувати увагу на визначенні комунікаційних намірів і стратегій журналістів при репрезентації досвіду постраждалих від воєнних злочинів в українських масмедіа.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Били до непритомності, розстрілювали в камерах»: що роблять із в'язнями з Херсона в російських тюрмах. Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridfm> (дата звернення: 12.10.2023).
2. Вирватися із Маріуполя: розповіді очевидців про те, як можна обійти російську «фільтраційну» систему. Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridfy> (дата звернення: 12.10.2023).
3. Від Мілошевича до Путіна: як покарати керівництво Росії та військових за воєнні злочини в Україні. Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridgl> (дата звернення: 12.10.2023).
4. Гаврилов В. Століття депортацій. Як Росія знищувала і знищує народи. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridha> (дата звернення: 12.10.2023).
5. «Залишайте мене на лавочці, я помиратиму». Пенсіонери з Маріуполя – про смерть у підвалах та безліч «фільтрацій». Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridhv> (дата звернення: 12.10.2023).
6. «Здохнеш і згниєш у камері». Посадовичка з Запоріжжя розповіла про окупацію, полон та катування. Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridhy> (дата звернення: 12.10.2023).
7. Їх здали місцеві «любители русского мира». Історії мелітопольців, яких Росія викрала і судить як «терористів». Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridif> (дата звернення: 12.10.2023).

8. «Катівні, насильство, вбивства». Як російські військові переслідують українців в окупації. Радіо Свобода: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridiq> (дата звернення: 15.10.2023).
9. Коваленко О. Україна вже зараз може довести понад 100 тисяч злочинів РФ, – Генпрокуратура. УНІАН: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridiw> (дата звернення: 19.11.2023).
10. Корнійчук Я., Логінова О., Любчик Я. Банальність бруталності. Тридцять три дні окупації у будинку №17, Буча, Україна. OCCRP: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridjd> (дата звернення: 15.10.2023).
11. Ластовирич М. Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridjn> (дата звернення: 15.10.2023).
12. Лімає Й. «Російські солдати зґвалтували мене та вбили мого чоловіка». BBC News Україна: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridkc> (дата звернення: 15.10.2023).
13. Мудрак Д. Перші історії з підтопленого лівобережжя Дніпра. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridku> (дата звернення: 15.10.2023).
14. Мудрак Д. Що ми втрачаємо внаслідок теракту на Каховській ГЕС. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridlp> (дата звернення: 15.10.2023).
15. Орлова В. «Зґвалтована окупантами РФ українка вперше розповіла про пережитий жах». УНІАН: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridmd> (дата звернення: 12.10.2023).
16. Панасюк С. Росія депортує українців (знову). Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridmk> (дата звернення: 15.10.2023).
17. Покарання росії за військові злочини: у ЄС розповіли, яку допомогу надають Україні. УКРІНФОРМ: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridmo> (дата звернення: 12.10.2023).
18. Посібник для журналістів зі збору та фіксації інформації про міжнародні злочини. Інститут розвитку регіональної преси. Київ: ГО «Інститут розвитку регіональної преси». 2023. 41 с. URL: <http://surl.li/ridyk> (дата звернення: 12.10.2023).
19. Посібник журналіста з розслідування воєнних злочинів. GIJN: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridnf> (дата звернення: 12.10.2023).
20. Рекомендації КЖЕ щодо висвітлення загибелі людей під час війни. Комісія з журналістської етики: вебсайт. URL: <http://surl.li/jkqui> (дата звернення: 12.10.2023).
21. Рекомендації Комісії з журналістської етики щодо словника воєнного часу. Комісія з журналістської етики: вебсайт. URL: <http://surl.li/dhbcg> (дата звернення: 12.10.2023).
22. Старостенко А. Які домовленості Росія порушила за час війни в Україні. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridos> (дата звернення: 15.10.2023).
23. Черняк Д. Зросійщення дітей як інструмент окупації. Ukrainer: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridpm> (дата звернення: 12.10.2023).

24. Як викладати журналістику конфлікту: посібник для викладачів факультетів журналістики. Київ: ГО «Український інститут медіа та комунікації», 2019. 112 с.
25. Як ЗМІ висвітлювати воєнні злочини, зокрема, зґвалтування: експертний коментар. Детектор медіа: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridpz> (дата звернення: 12.10.2023).
26. Як фіксувати та документувати російські воєнні злочини. Медіамейкер: вебсайт. URL: <http://surl.li/ridqi> (дата звернення: 12.10.2023).

УДК 070:341.3(477)

DOI: <https://doi.org/10.18524/2308-3255.2023.29.300644>

RECORDING AND REPRESENTATION OF WAR CRIMES OF THE RUSSIAN ARMY ON THE TERRITORY OF UKRAINE: EXPERIENCE OF UKRAINIAN JOURNALISTS

Alina Chervinchuk,

Senior Lecturer at the Department of Journalism,
Advertising and Media Communications
Faculty of Journalism, Advertising, and Publishing
Odesa I. I. Mechnikov National University
e-mail: alinachervinchuk@gmail.com

The article emphasizes that journalists play an important role in the process of recording war crimes and in the further processing of the collected material for representation in specific genre formats available for perception by the audience. The coverage of war crimes by the Russian military, on the one hand, problematizes the bloody Russian-Ukrainian war, reflecting the tragic experience that Ukrainian society is currently living, and at the same time – it records the evidence base regarding Russia's disregard of international conventions, in particular the general rules and customs of warfare, as well as in the context protection of the civilian population during the war, treatment of prisoners of war, etc. This problem needs to be fixed, understood, evaluated, updated and explained both for the Ukrainian audience and the world community, which explains the professional interest of Ukrainian and foreign journalists, the rapid increase in the number of publications on this topic.

It is emphasized that journalists must have special training, that is, a basic understanding of International Humanitarian Law, international conventions, as well as be able to navigate freely in the recommendations for covering the stories of victims and victims of war crimes.

Keywords: war crimes, Russian-Ukrainian war, journalism, mass media, victims.

REFERENCES:

1. «Byly do neprytomnosti, rozstriliuvaly v kamerakh»: shcho robliat iz v'iazniamy z Khersona v rosiiskykh tiurmakh. [«Beated unconscious, shot in cells»: what is done to prisoners from Kherson in Russian prisons] (2023). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridfm> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
2. Vyrvatysia iz Mariupolia: rozpovidi ochevydtsiv pro te, yak mozhna obiity rosiisku «filtratsiinu» systemu. [Break out of Mariupol: eyewitness accounts of how to bypass the Russian «filtration» system] (2022). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridfy> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
3. Vid Miloshevycha do Putina: yak pokaraty kerivnytstvo Rosii ta viiskovykh za voieni zlochyny v Ukraini. [From Milosevic to Putin: how to punish the leadership of Russia and the military for war crimes in Ukraine] (2022). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridgl> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
4. Havrylov V. Stolittia deportatsii. Yak Rosiia znyshchuvala i znyshchuie narody. [A century of deportations. How Russia destroyed and destroys nations] (2023). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridha> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
5. «Zalyshaite mene na lavochtsi, ya pomyratymu». Pensionery z Mariupolia – pro smert u pidvalakh ta bezlich «filtratsii». [«Leave me on the bench, I will die». Pensioners from Mariupol – about death in basements and many «filtrations»] (2022). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridhv> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
6. «Zdokhnesh i zghnyiesh u kameri». Posadovytsia z Zaporizhzhia rozpovila pro okupatsiiu, polon ta katuvannia. [«You will die and rot in the cell». An official from Zaporozhye spoke about the occupation, capture and torture] (2023). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridhy> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
7. Yikh zdaly mistsevi «liubytely russkoho myra». Istorii melitopoltsiv, yakykh Rosiia vykrala i sudyt yak «terorystiv». [They were handed in by local «lovers of the Russian world». The stories of Melitopol people, who were kidnapped by Russia and are being tried as «terrorists»] (2023). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridif> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
8. «Kativni, nasylstvo, vbyvstva». Yak rosiiski viiskovi peresliduiut ukraintsv v okupatsii. [«Torturing, violence, murders». How the Russian military persecutes Ukrainians in the occupation] (2022). Radio Svoboda. URL: <http://surl.li/ridiq> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
9. Kovalenko, O. Ukraina vzhe zaraz mozhe dovesty ponad 100 tysiach zlochyniv RF, – Henprokuratura. [Ukraine can already prove more than 100,000 crimes of the Russian Federation, – Prosecutor General's Office] (2023). UNIAN. URL: <http://surl.li/ridiw> (accessed: 19.11.2023) [In Ukrainian].

10. Korniiuchuk, Ya., Lohinova, O., Liubchych, Ya. Banalnist brutalnosti. Trydtsiat try dni okupatsii u budynku №17, Bucha, Ukraina. [The banality of brutality. Thirty-three days of occupation in building No. 17, Bucha, Ukraine] (2022). OCCRP. URL: <http://surl.li/ridjd> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
11. Lastovyria, M. Kraina-kradiika: yaki kulturni tsinnosti Ukrainy vykrala Rosiia. [The thief country: what cultural values of Ukraine did Russia steal] (2023). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridjn> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
12. Limaie, Y. «Rosiiski soldaty zgvaltuvaly mene ta vbyly moho cholovika». [«Russian soldiers raped me and killed my husband»] (2022). BBC News Ukraina. URL: <http://surl.li/ridkc> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
13. Mudrak, D. Pershi istorii z pidtoplenoho livoberezhzhia Dnipro. [The first stories from the submerged left bank of the Dnieper] (2023). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridku> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
14. Mudrak, D. Shcho my vtrachaiemo vnaslidok teraktu na Kakhovskii HES. [What we lose as a result of the terrorist attack on Kakhovskaya HPP] (2023). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridlp> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
15. Orlova, V. «Zgvaltovana okupantamy RF ukrainka vpershe rozpovila pro perezhytyi zhakh». [«Ukrainian woman who was raped by the occupiers of the Russian Federation spoke for the first time about the horror she experienced»] (2022). UNIAN. URL: <http://surl.li/ridmd> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
16. Panasiuk, S. Rosiia deportuie ukraintsiv (zнову). [Russia deports Ukrainians (again)] (2022). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridmk> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
17. Pokarannia rosii za viiskovi zlochyny: u YeS rozpovily, yaku dopomohu nadaiut Ukraini. [Punishment of Russia for war crimes: the EU revealed what kind of aid they provide to Ukraine] (2022). UKRINFORM. URL: <http://surl.li/ridmo> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
18. Posibnyk dlia zhurnalistiv zi zboru ta fiksatsii informatsii pro mizhnarodni zlochyny. (2023). [Guide for journalists on collecting and recording information about international crimes]. Kyiv. URL: <http://surl.li/ridyk> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
19. Posibnyk zhurnalista z rozsliduvannia voiennykh zlochniv. [Journalist's Guide to Investigating War Crimes] (2023). GIJN. URL: <http://surl.li/ridnf> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
20. Rekomendatsii KZHE shchodo vysvitlennia zahybeli liudei pid chas viiny. [Recommendations of the CJEU on the coverage of the death of people during the war] (2022). Komisiia z zhurnaliststskoi etyky. URL: <http://surl.li/jkqui> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].

21. Rekomendatsii Komisii z zhurnalistskoi etyky shchodo slovnyka voiennoho chasu. [Recommendations of the Journalistic Ethics Commission on the Wartime Dictionary] (2022). Komisiia z zhurnalistskoi etyky. URL: <http://surl.li/dhbcg> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
22. Starostenko, A. Yaki domovlenosti Rosiia porushyla za chas viiny v Ukraini. [What agreements did Russia violate during the war in Ukraine] (2023). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridos> (accessed: 15.10.2023) [In Ukrainian].
23. Cherniak, D. Zrosiishchennia ditei yak instrument okupatsii. [Convergence of children as a tool of occupation] (2022). Ukrainer. URL: <http://surl.li/ridpm> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
24. Yak vykladaty zhurnalistyku konfliktu: posibnyk dlia vykladachiv fakultetiv zhurnalistyky. (2019). [How to teach conflict journalism: a guide for teachers of journalism faculties]. Kyiv [In Ukrainian].
25. Yak ZMI vysvitliuvaty voienni zlochyyny, zokrema, zgvaltuvannia: ekspertnyi komentar. [How mass media cover war crimes, in particular, rape: expert commentary] (2022). Detektor media. URL: <http://surl.li/ridpz> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].
26. Yak fiksuvaty ta dokumentuvaty rosiiski voienni zlochyyny. [How to record and document Russian war crimes] (2023). Mediameiker. URL: <http://surl.li/ridqj> (accessed: 12.10.2023) [In Ukrainian].